

ӘОЖ 327 (510)

Н. Мұқаметханұлы, Б.А. Сабденалиев

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Халықаралық қатынастар факультеті,
Қазақстан, Алматы қ,
e-mail: bakhtiyar1990@gmail.com

Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамасының қалыптасуы кезеңдері мен дамуы

Қытай экономикалық даму қарқыны, халық саны және тағы бірқатар маңызды әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер бойынша әлемде алдыңғы қатарда. Дегенімен, мемлекетте дамушы елдерге тән бірқатар кешенді мәселелер шешімін таппаған.

Сондықтан, Қытай Халық Республикасы басшылығын көзқарасына сәйкес, кез келген жаһандық қатерлер ең өзекті болып табылады. Оларға байланысты шешімдер қабылдау, бір жағынан мемлекеттің әлемдегі үстемдігін арттыру тәсілі деп қарастырылса, екінші жағынан өсімнің жоғары қарқынын қолдауға мүмкіндік беретін ішкі даму құралы ретінде қаралады.

Қытайдың сыртқы саясаты көптеген ғалымдар мен сарапшылардың зерттеу нысаны болып табылады. Оның қазіргі бағыттары 1980 жылдардан бастап Қытай Халық Республикасының сыртқы саяси тұжырымдамаларының дамуымен тікелей байланысты. Сондай-ақ, Қытай басшыларының жүргізген сыртқы саясатының эволюциялық дамуы мен Ху Цзинтаоның «гармониялды әлем құру» идеясы да сараланған. Аталған көріністерді сипаттау ҚХР болашақ сыртқы саясатын болжау үшін өте маңызды болып табылады. Мақала ресейлік, қазақстандық және қытайлық деректерге негізделген.

Түйін сөздер: Қытай, сыртқы саясат, әлемдік тәртіп, Дэн Сяопин, гегемонизм, қауіпсіздік, көпполярлық, аймақтық тұрақтылық

Н. Мукаметханұлы, Б.А. Сабденалиев

Периоды становления и развития внешнеполитической концепции Китая

Китай занимает лидирующие позиции в мире по темпам экономического развития, численности населения и ряду других важнейших социально-экономических показателей. В то же время в стране остается нерешенным комплекс проблем, присущих развивающимся странам.

В результате практически все глобальные риски, с точки зрения властей КНР, имеют высокую степень актуальности. Принятие мер в отношении них рассматривается, с одной стороны, как способ укрепления позиций страны в мире, с другой – как инструмент внутреннего развития, дающий возможность поддержания высоких темпов роста.

Внешняя политика Китая является важным объектом исследований для широкого круга ученых и аналитиков. Ее современные направления напрямую связаны с развитием внешнеполитических концепций Китайской Народной Республики в 1960-1990-х годах. Кроме того, в статье рассматривается эволюция развития ведения внешней политики китайских правителей, а также идея Ху Цзиньтао о создании «гармоничного мира». Освещение этих аспектов очень важно для прогнозирования будущей внешней политики КНР. Статья основывается на российских, казахстанских и китайских источниках.

Ключевые слова: Китай, внешняя политика, мировой порядок, Дэн Сяопин, гегемонизм, безопасность, многополюсность, региональная стабильность

N. Mukamethanuly, B.A. Sabdenaliyev

Periods of formation and development of China's foreign policy concept

China occupies a leading position in the world in terms of economic development, population growth and a number of other major socio-economic indicators. At the same time, the country remains unresolved complex problems inherent in developing countries.

As a result, almost all the global risks, from the point of view of the authorities of the PRC, have a high degree of relevance. Taking action against them is considered, on the one hand, as a way to strengthen the country's position in the world, on the other – as a tool for internal development, enabling sustain high growth rates.

Chinese's foreign policy became a serious object to research for the broad circle of scientists and analysts. Its today trends are directly tied to PRC's foreign-policy concepts in the period of 1960-1990's. Coverage of these aspects seems quite important for the prediction of Chinese future policy. The article is based on Russian, Kazakh and Chinese materials.

Key words: China, foreign policy, world order, Deng Xiaoping, hegemonism, security, multipolarity, regional stability

Кіріспе: Қытай – ұзақ тарихы бар ежелгі өркениетті елдердің бірі әрі қазіргі таңдағы алып державалардың алдыңғы қатарында қарқынды дамып келе жатқан мемлекет болып табылады. Қытай Халық Республикасы қазіргі таңда Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі ретінде және экономикалық жақтан аса қуатты ел ретінде де халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды рөл атқарып отыр. Дегенімен, Қытайдың сыртқы саяси саладағы қалыптасуы бірден болған жоқ.

Қытайда тарихи сабақтастық жақсы сақталады. Оның ХХІ ғасырдағы сыртқы саясаты мен дипломатиясы өткен ғасырдағы сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастарының тарихи дамуының көрінісі болып табылады. Сондықтан оның тарихи сабақтастық жолымен өткеніне көз жіберетін болсақ, Қытай Халық Республикасын құрушы Мао Цзэдунның сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастарын, ұлы реформатор Дэн Сяопиннің сыртқы саясаты мен дипломатиялық стратегиясын, Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін таныған және дипломатиялық қатынас орнатқан Қытай мемлекет басшысы Цзянь Цзинминнің сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастарын және Ху Цзинтаоның сыртқы саясаты мен дипломатиясын тұтастай жүйесіндегі эволюциялық өзгерістерді аңғарамыз.

Негізгі бөлім: «Қырғи қабақ соғысының» аяқталуы, КСРО-ның ыдырауы мен екі полюсті әлем құламас бұрын қытайлық басшылық сыртқы әлем елдерімен өзара қарым-қатынас орнатудың ерекше әрі тиімді таңдады. Оны құрудың үдерісі кезең-кезеңмен және байыпты байыпты жүргізілді. Мұндай құбылыс жалпы қытайлық реформаларға тән болатын, кейіннен ол әрдайым өзгермелі әлем жағдайында ҚХР көршілес елдерімен жасалынатын келісімдер мен шарттарда да прагматикалық және ұқыпты әдісті қолданудың алғышартына айналды.

ҚХР ертедегі сыртқы саяси тұжырымдамаларында саяси экстремизм мен қытайлық басшылардың теориялық тәжірибелерінің жетіспеушілігі сонымен қатар, Азаматтық соғыс

жылдарында қалыптасқан саяси күрес жүргізу әдістерін түсінудің таптауының көруге болады. Сол кезеңдегі ҚХР халықаралық тұжырымдамаларының қалыптасуындағы үлкен рөлді ХХ ғ. екінші жартысындағы азиаттық аймақтық қақтығыстар негізінде өзін танытқан геосаяси фактор ойнады [1].

Қазіргі заманғы қытайлық сыртқы саяси тұжырымдамалардың қалыптасу үдерісіндегі бетбұрысты кезең 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басына сай келді. Бұл кезеңде ҚХР басшылығының ең жалпы көзқарастарының дамуы үдерісінің аяқталуын байқауға болады, яғни «соғыс пен күйзеліс» тұжырымдамасынан оған түбегейлі қарама-қайшы «бейбітшілік пен даму» тұжырымдамасына ауысу. Қытай мемлекеттермен бірге даму негізінде «бейбіт өрлеу» бағытына бет бұрды. Қытайлық басшылық өз мақсатына жету үшін мемлекетке уақыт, шетелден қаржылық және ғылыми-техникалық, технологиялық қайтарымды көмек қажет екендігін түсіне білді. Ондаған жылдай бейбіт жағдайда жұмысты қамтамасыз етуге, соған қоса, Қытайдың халықаралық қақтығыстарғы араласпауына кепілдік етуге қызығушылық пайда болды.

ҚХР сырты саяси теориясының негізі болып, қытайлық басшылықтың өзара қатынастарды тек қана келісімсіз күрес пішімінде орнатуға болатын тұрақты қарсыластардан бас тарту табылды. Алдыңғы қатарға, бірінші кезекте, тұрақты бейбіт қоршаған ортаны қамтамасыз ету және әлемдік экономикалық және ғылыми-техникалық байланыстар құрамындағы Қытайдың жағдайын оңтайландыру мүмкіндіктерімен тікелей байланысты даму мәселелері шықты. Қытайлық сарапшылардың айтуынша, қарқынды дамып жатқан Қытайдың шығыс аймақтарына қауіп төндіру мен жаһандық басып алу қаупінің жойылуымен, ҚХР қауіпсіздік саясаты «қатерлі әлемде қарапайым тіршілік етуден халықаралық тұрақсыздықтың алдын алу мен ұзақ мерзімді ынтымақтастыққа ауысты» [2].

ХХ ғ. ортасынан қазіргі уақытқа дейін жеткен және Қытайдың қазіргі заманғы сыртқы

саяси тұжырымдамасына табиғи енгізілген тұжырымдама «бейбіт өмір сүрудің бес қағидатын» жатқызуға болады. Олар: 1. Өзара территориялық біртұтастық пен егемендікті құрметтеу. 2. Шабуыл жасамау. 3. Ішкі істерге араласпау. 4. Теңдік және өзара пайда. 5. бейбіт өмір сүру [3]. Қытай басшылығы әрдайым олардың маңыздылығын атап отырады, қағидарттардың әмбебаптық сипатын көрсетіп, оларды жалпы әлемдік тәртіптің негізіне қояды. Қытайлық саясаттанушылардың сөзіне сүйенсек, 1990 жылдардың ортасында 150 астам мемлекет, сонымен қоса, Ресей, АҚШ, Жапония секілді алпауыт мемлекеттер өздерінің ҚХР қатынастарының басты нормативтік негізі ретінде осы «бес қағидатты» мойындаған [4].

Келесі бір маңызды тұжырымдама – алғаш рет 1982 жылдың қазан айында Дэн Сяопинмен жарияланған «бейбітшілік және даму» теориясы. Онда жаһандық сипатқа ие, қазіргі замандағы ең ірі стратегиялық мәселелер болып бейбітшілік және экономикалық сұрақ табылатындығы айтылған [5]. Ең басты назар халықаралық қатынастардың дамуының әскери-саяси емес, саяси-экономикалық аспектілеріне аударылды. Ол дегеніміз, тағы да ҚХР сыртқы саяси тұжырымдамаларында халықаралық жағдайды сараптауда әскери емес аспектілерге үлкен мән берілу үрдісінің жоғарылауын дәлелдейді.

Дэн Сяопиннің экономикалық қайта құруларынан кейін пайда болған «кешенді мемлекеттік қуат» тұжырымдамасы да ҚХР басшылығын жаңа жағдайда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін әскери фактор рөлін бәсеңдетуге жүктеді. Оның басты мәні, жаңа жағдайда мемлекеттің қуаты мен оның халықаралық сахнадағы әсері тек қана оның әскери мүмкіншілігінің ұлылығында емес, сонымен қатар, экономикалық және ғылыми-техникалық дамуы мен салықалы сыртқы саяси бағытында. Сонымен қоса, басымдық етеуші фактор болып елдің экономикалық әлеуеті саналады [6]. Сол кездегі Қытай дипломатиясының басты міндеті – бейбіт халықаралық ортаны қалыптастырып, модернизация құрылысы үшін қызмет ету болды.

1980 жылдардың соңында қытайлық басшылық халықаралық жағдайды сараптау барысында әлемді көпполярлық тұсынан қарау көзқарасы басым бола бастады [7]. Ол әлемдегі түрлі мемлекеттердің халықаралық

аренада тәуелсіз саяси бағыттарын жүргізуге талпыныстарын көрсетіп, бір немесе екі ұлы державалардың шексіз басымдық етуінің аяқталуын меңзеп, халықаралық қатынастардың демократизациялануын сипаттады. Бұл тұжырымдама 1988 жылы мамыр айында алғаш рет ҚХР сыртқы істер министрі Цянь Цичэннің сөзінде Бейжіңнің әлемдегі жағдайға байланысты ресми көзқарасында көрініс тауып, сонымен қатар, қытайлық саясаттанушылар арасында кең қолданысқа енді. Көпполярлыққа деген қытайлық тәсілдің ерекшелігі қытайлық басшылықтың екіжақты қатынастардың арнайы тепе-теңдігін құрудағы «әлемдік тәртіп гармониялы және қауіпсіз, сондықтан онда кім соғыспаса сол женеді» деген қағидатты ұстануында [8].

XX ғасырдың 80 – жылдары Қытайдың дипломатиялық стратегиясында түбегейлі өзгеріс болды. Соған дейін қытай гегемонизмге қарсы тұруды алға тартып келген. Ол кезде АҚШ пен КСРО-ның өздерімен қатынасының өзгерістеріне байланысты, гегемонизмге қарсы тұру – біресе АҚШ-қа бағыттаса, енді бірде КСРО-ға арналып айтылып отырған болатын. Ал 1980 – жылдан кейін ол ұранның нақтылы бағытталған нысаны болмады, кім гегемонизмге басса соған қарсы тұру дегенге өзгерді. Дэн Сяопин өзінің ҚКП Орталық Комитетінің XII съезінде сөйлеген сөзінде: «Қытайдың ісін қытайдың жағдайына негізделіп істеу керек, қытайлықтар өз күштеріне сүйеніп жұмыс істеулері қажет. Дербес өз-өзіне қожа болу, өз күшіне сүйеніп өмір сүру, мейлі өткенде, мейлі қазір, әлде болашақта болсын бәрібір біздің табан тірер тұғырымыз болып қала береді... Ешқандай шет мемлекеттер Қытай олардың вассалы болады деп ойламасын, Қытай өз мемлекетінің мүддесін зияндайтын ащы алманы асай салады деп ойламасын. Біз бұлжымастан сыртқа есікті ашық ұстау саясатын қолдана береміз, тең дәрежеде өзара пайда жеткізу негізде белсенді түрде сыртқы алмасуларды кеңейте береміз» [9], – деп атап көрсетті.

Дэн Сяопиннің гегемонизмге қарсы тұру дегені – Мао Цзэдунның Үш әлем концепциясына ұқсамайды. Мао оны үшінші әлеммен ынтымақтасу, екінші әлемді өзіне тарту және ыдырату, бірінші әлемге қарсы халықаралық біртұтас майдан құру мақсатында ортаға қойған болатын. Ал Дэн Сяопин айтқан гегемонизмге

қарсы тұрудың мазмұнындағы халықаралық таптық күрес, халықаралық біртұтас майдан құру деген стратегиялық идеялар алынып тасталған. Мұның өзі Қытайдың дипломатиялық стратегиясындағы түбегейлі өзгеріс болып табылады. Сондай-ақ ол Қытай дипломатиясының прагматикалық бағытқа бет алғанын аңғартады.

XX ғасырдың соңғы жартысында ҚХР-дың сыртқы саясатының басты принциптері қалыптасты, ал дипломатиялық қатынастары елдің ішкі ахуалына, халықаралық саяси жағдайға және мемлекет басшыларының дүниетаным көзқарастарына байланысты өзгеріп отырды. Одан Қытайдың ұтқан тұстары да, ұтылған жақтары да болды. Дегенмен, Қытай қоғамы реформа және есікті ашық ұстау дәуіріне қадам басқаннан бері, олардың сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастары біртіндеп даму эволюциясы арқылы XX ғасырды табыспен аяқтады деуге болады.

XXI ғасырда Қытайдың әлемдік аренадағы ықпалының арта түскені айқын байқалады. Бұлай болуының өзіндік заңдылығы бар. Өйткені жаңа ғасырға дейін Қытай жиырма жылдан аса қоғамдық реформа жүргізіп, экономикасын қарқынды даму арқылы жаңа ғасырға әлемдік ұлы держава ретінде қадам басты. Бұрынғы социалистік мемлекеттер ішінде Қытайдың жүргізген реформасы сәтті де, табысты болды. Сәтті болуының басты себебі Дэн Сяопиннің реформа теориясының дұрыстығында. Дегенмен теорияны тәжірибеде қолдану тетігінің рационалды түрде жасалуы шексіз жасампаздық күшке айналды. Қытай әлеуметтік реформаны кезең-кезеңімен, реті-ретімен біртіндеп жүргізді, бірақ зор нәтижелерге қол жеткізіп отырды.

Жаңа ғасырдағы қытай қоғамының дамуына, 2007 жылы өткен Қытай Коммунистік партиясының XVII съезінде қабылдаған шешімдердің маңызы ерекше. Сол съезде ҚХР төрағасы, мемлекеттік және партиялық әскери кеңестің басшысы, ҚКП ОК бас хатшысы Ху Цзиньтао алдағы бесжылдық дамудың басымдықтарын пайымдады. Онда әлеуметтік және экологиялық мәселелердің шешілуі, қоғамдық қатынастарда гармония қалыптастыру, нарықтық экономика реформасын жалғастыру, бір партиялық «халықтық демократия» аясында құқықтық жүйені нығайту, Қытайдың халықаралық ықпалын күшейту және

сыртқы саясатта «гармониялық әлем» құру бағыттары анықталды [10].

Қытай Компартиясының XVI кезекті IV пленумында қабылдаған «ҚКП ОК партияның саяси басқару қабілетін арттыру Қаулысында» гармониялық қоғам құру концепциясы ортаға қойылды. Бұл – Ху Цзиньтаоның идеалды қоғам құру идеясының ресми түрде алға қойылуы. Ол сөйлеген сөзінде: «Қаулыда»: «еліміздің терең қоғамдық өзгерістеріне сәйкес, гармониялық қоғам құруды маңызды орынға қою, қоғамдық күштерді жандандыру, қоғамдық әділеттілік пен тазалықты ілгерлету, барынша кең көлемде барлық белсенді факторлардың белсенділігін артыруда табанды болып, социалистік гармониялық қоғам құру қабілетті жоғарылату керек», – деп атап көрсетті. Қытай басшысы не үшін «гармониялық қоғам құру» концепциясын алға тартты? Себебі ол Қытай қоғамындағы «гармониялық емес немесе қайшылықты құбылыстарды терең байқады.

Кейбір ғалымдар гармониялық қоғам құрудың түйіні төрт мәселені ешу деп санайды. Олар:

1) Қоғамдық қатынастарды реттеу, әсіресе, қоғамдық таптар арасындағы қатынастарды реттеу

2) Қоғамдық қайшылықтарды шешу, әсіресе, халық ішіндегі мүдде қарама-қайшылықтарын дұрыс шешеу

3) Қиыншылығы бар бұқараның өнідіріс және тұрмысына көңіл бөлу, барлық қоғам мүшелерінің әлеуметтік дамудың нәтижесінен игіліктенуін қамтамасыз ету

4) Қоғамдық әділеттілікті ілгерлету, негізінен табыс бөлісіндегі алшақтық пен табыс бөлісіндегі әділетсіздік мәселесін шешу.

Қытай төрағасының «гармониялық әлем» идеясын әлемдік әрбір маңызды жиналыстарында дәріптеуі жайдан жай емес. Өйткені ҚКП XVI съезінде «гармониялық әлем құру, бейбіт даму жолында жүру, өзара тиімділік жасау ортақ жеңіске жетуде табанды болуды» – жаңа дәуірдегі Қытайдың сыртқы саясат стратегиясының үш тағаны деп белгілеген болатын.

Қорытынды: Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамаларына зерттеуді қорытындылай келе, кем дегенде қытайлық басшылық үнемі қолданатын екі мәселені ерекшелеуге болады. Біріншіден, ол – сырттағы барлық пайдалы

Қытайдың ішкі мәселелерін шешуге тарту мен мемлекеттің ортақ әлеуетін күшейту. Екіншіден, – халықаралық қақтығыстар мен дауларда бейтарап ұстаным ұстау және ел сыртындағы соғыстар мен қақтығыстар және тағы басқалардан бас тарту, ол өз кезегінде Бейжіңге өзінің ішкі мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңдегі Бейжіңнің сыртқы саяси мәселелерінің негізгі түп мақсаты басқа мемлекеттердің мүдделері мен ынтасына қарамастан Қытай қысымға көнбейтін, манипуляцияның нысанына айнала алмайтын және басқа маңызды акторлардың тарапынан оның ұлттық мүдделері ескерілетін халықаралық байланыстарда басты

орындарда болатын жаңа жүйенің қалыптасуына қолдау көрсетуге ұмтылуы болып табылады. Сонымен қатар, Қытайдың соңғы сыртқы саяси тұжырымдамаларының ортақ белгісі әлемдік қауымдастықтық барлық мүшелерінен тұрақты байланыстарды орнату мен қолдау.

Аталған факторлар мен қағидаттардың жиынтығы ҚХР гегемонизм мен күштеу саясатына қарсы тұрумен қатар, өзге мемлекеттермен қарым-қатынас орнатуда тәуелсіз бағыт құруға мүмкіндік береді. Осы құрамдас бөліктер Қытай Халық Республикасының қарқынды жүріп жатқан халықаралық үрдістерге енуіне жағдай жасады деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Плешаков К. Гео-идеологическая парадигма: (Взаимодействие геополитики и идеологии на примере отношений между СССР, США и КНР в континентальной Восточной Азии, 1949-1991 гг.) / Российский научный фонд. Московское отделение. М., 1994. -107 с.
- 2 Кәрібжанов Ж., Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. -254 б.
- 3 Энциклопедия нового Китая. М.: Прогресс, 1989. -155 с.
- 4 Чжан Вэньвэй. Шанхайская организация сотрудничества: достижения, возможности, вызовы// Чжунго вайцзяо сюэюань. Пекин: Бэйцзин чубаньшэ, 2004. -78 с.
- 5 Арин О.О. Внешнеполитической стратегии Китая. 02.1999//http://www.asia-taimes.ru/countries-shina/0 vneshnepolit strategii knr.htm.
- 6 Остроухов О. Внешняя политика Китая в годы реформ и перспективы ее развития // Мировая экономика и международные отношения. 1999. № 3. С.5-15.
- 7 Чжуан Ливэй. Международная стратегия Китая в обсуждениях АСЕАН// Дандай ятай (Современный АТР). 2003. № 6. С 4-11.
- 8 Малевич Ю.И. Проблемы внешней политики Китайской Народной Республики. –М., 2009.
- 9 Галенович Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая. -М., 2003. – С.281-284.
- 10 Соловьева Т.М. Исторический опыт международного сотрудничества Китайской Народной Республики и стран Африки во второй половине XX – начале XXI вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., – 2009. – С.149.

References

- 1 Pleshakov K. Geo-ideologicheskaya paradigma: Vzaimodeistviye geopolitiki i ideologii na primere otnosheniy mezhdru SSSR, SSHA i KNR v kontinentalnoi Vostochnoi Azii, 1949-1991 gg./ Rossiiskinauchnyfond. Moskovskoeotdeleniye. M.,1994.107 s.
- 2 Karibzhanov Zh., Mukhametkhanuly N., Kitaidin sirtki sayasati zhane Kazakstanmen katinasy (2000-2010 zhildar). – Almaty: Kazak universiteti, 2013.
- 3 EnciklopediyanovogoKitaya. M.: Progress,1989.155 s.
- 4Chan Venwei. Shanhaiskaya organizaciya sotrudnicestva: dostizheniya, vozmozhnosti, vizovy//Chungo vaicao sueuan.Pekin: Beijin chubanshue, 2004. 78 s.
- 5 Arin O. O vneshnepolitcheskoi strategii Kitaya www.asia-taimes.ru/countries-shina/0 vneshnepolit strategii knr.htm. [Data obrasheniya: 4.01.2010].
- 6 Ostroukhov O. Vneshnaya politika Kitaya v gody reform I perspektivy ee razvitiya // Mirovaya ekonomika I mezhdunarodniye otnosheniya. 1999. № 3. S5-15.
- 7 ChuanLivei.Mezhdunarodnaya strategiya kitaya v obsuzhdeniyah ASEAN// Dandai ytai (Sovremenniu ATR). 2003. № 6. S. 4-11.
- 8 Malevich Y.I. Problemy vneshnei politiki Kitaiskoi Narodnoi Respubliki. –М., 2009.
- 9 Galenovich Y.M. Nakazy Czyan CnНаказы Jiang Zeminya:principy vneshnei I oboronnoi politiki sovremennogo Kitaya. -М., 2003. – S.281-284.
- 10 Solovyeva T.M. Istoricheskii opyt mezhdunarodnogo sotrudnichestva Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i stran Afriki vo vtoroi polovine XX – nachale XXI vv.Dissertaciya na soiskaniye uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – М., – 2009. – С.149.